

Ілляшенко О. В.

*доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри фінансово-економічної безпеки, обліку і аудиту
Харківського національного університету
міського господарства імені О. М. Бекетова*

Illiashenko O. V.

*Doctor of Economics, Professor Department of Financial
and Economic Safety, Account and Audit
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv*

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ

Анотація. Статтю присвячено поглибленню концептуальних засад інституціонального забезпечення підтримки економічної безпеки підприємств. Сформовано підходи до інституціонального забезпечення економічної безпеки. Визначено пріоритетні завдання інституціонального забезпечення економічної безпеки підприємств на сучасному етапі. За результатами аналізу виявлено особливості формальних та неформальних інституцій. Доведено актуальність інституціоналізації системи економічної безпеки підприємства.

Ключові слова: інституція, економічна безпека, соціально-економічна система, інституціоналізація, безпекозабезпечувальна діяльність.

Вступ та постановка проблеми. Походження значної частини проблем у забезпеченні економічної безпеки на сучасних підприємствах пов'язане з нерівномірним розвитком економічних та правових відносин в Україні. Основу виробничо-господарської та соціально-економічної систем підприємства становлять, перш за все, соціальні колективи, від професійної діяльності яких залежать стан цих систем та результативність їх функціонування. Управління цими системами спрямоване на організацію діяльності соціальних колективів для досягнення встановлених цілей. Проблема вибору та обґрунтування інструментів управління безпекозабезпечувальною діяльністю на підприємстві, що враховує інтереси різних соціальних груп, у тому числі за межами підприємства, є багатофакторною і має різноманітні аспекти: економічний, організаційний, мотиваційний, правовий, інституційний та ін. Найефективнішою опцією з числа тих, що мінімізують небезпеки та загрози для діяльності сучасного підприємства, небезпідставно вважається інституціоналізація суспільства, яка характеризується створенням стійких форм суспільних комунікацій і розподілу суспільних ресурсів для регулювання суспільного життя, є вирішенням завдання зі створення умов для якісної структурно-функціональної оптимізації управління у системі економічної безпеки підприємства [1]. Вдосконалення наявних, модернізація чинних та створення нових інституцій поліпшує інституційне середовище діяльності підприємства і зменшує навантаження на його систему економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади інституціональних чинників забезпечення підтримки економічної безпеки закладено представниками класичного інституціоналізму у працях американських економістів Т. Веблена (соціально-психологічний інституціоналізм), Дж. Коммонса (соціально-правовий інституціоналізм), У. Мітчелла (кон'юнктурно-статистичний інституціоналізм) [2–6] та неоінституціоналізму, серед яких – Д. Норт, Дж. Б'юкенен, Р. Коуз (вдосконалили та осучаснили базові постулати інституціоналізму, їхні праці надзвичайно актуальні для пояснення сучасних тенденцій у світовій економіці) [7–9]. У наукових працях

О.І. Барановського, З.С. Варналія, В.Г. Алькеми, Г.В. Козаченко, С.К. Рамазанова, Л.Г. Шемаєвої, В.П. Мартинюка, В.А. Рача, Т.В. Момот, Т.Г. Васильців, В.І. Франчука, І.П. Мігус, З.Б. Живко, М.І. Флейчук, І.П. Отенко, Є.І. Овчаренка, Ю.С. Погорелова, О.М. Ляшенко, Є.М. Рудніченка, С.В. Кавуна, І.Б. Хоми, М.І. Копитко, Л.О. Волощук, О.В. Россошанської закладено основи теоретичного та інструментального базису економічної безпекології, проведено ґрунтовні дослідження та виявлено особливості забезпечення економічної безпеки підприємства.

Метою даної роботи є поглиблення концептуальних засад інституціонального забезпечення підтримки економічної безпеки підприємств.

Результати дослідження. Економічна безпека розглядається як найважливіша якісна характеристика економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення і стійке забезпечення ресурсами народного господарства, підтримку соціальної сфери, екології та обороноздатності країни. У визначенні концептуальних засад економічної безпеки важлива роль належить теорії інституціоналізму, згідно з якою на ефективність господарських процесів впливають не тільки власне економічні, а й інституційні чинники. Використання інституціонально-еволюційної теорії передбачає включення у межі аналізу понять «інституція» та «інституціоналізація».

Поняття «інституція» в інституціональній теорії бере початок з XIX ст., із зародження «старого інституціоналізму» (Т. Веблен, Дж.Р. Коммонс, У.К. Мітчелл) [2–6]. Сьогодні в результаті еволюції змісту поняття «інституція», появи нового інституціоналізму (Д. Норт, О. Вільямсон, Дж. Ходжсон) [7–9] та його суттєвого розгалуження поняття «інституція» переважно тлумачиться за Д. Нортом як обмеження, створені людьми, які формують взаємодію між ними, зменшують невизначеність шляхом структуризації людської поведінки [7, с. 7]. За А. Туреном інституція сьогодні має позначати не те, що було інституційовано, а те, що є джерелом інституціонування, тобто ті механізми, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються у соціальну практику [10, с. 29].

Інституціональний підхід, тобто розгляд взаємодії економічних агентів крізь призму інституцій, сьогодні визнано загальним методом дослідження, який завдяки зосередженню уваги на структурно-функціональних закладах побудови системи економічних агентів та формально-правовій характеристиці економічної системи надає можливість дослідити взаємозалежність і взаємозв'язок між змінами інституційних структур та діяльністю економічних агентів [11].

Поняття «інституціоналізація» вживається переважно для характеристики процесів упорядкування діяльності економічних агентів шляхом формування та закріплення відповідних інституцій, причому сама інституція безперервно розвивається на тлі цих інституціональних змін [12].

Інституціоналізацію найчастіше розглядають як:

узгоджену діяльність держави та її інституцій зі створення прогресивних інституціональних змін для мінімізації невизначеності шляхом створення міцних, зрозумілих, досяжних та вигідних процесів і результатів для всіх учасників досліджуваної сфери діяльності [13];

узгоджену, системну, законну діяльність держави та її інституцій щодо поступового еволюційного розвитку правил і процедур, санкцій і стимулів, стримувачів та противагу у діяльності всіх зацікавлених сил суспільства для мінімізації невизначеності, у тому числі незаконності, у процесах і результатах виробництва, розподілу, обміну, споживання благ [12];

процес становлення та функціонування мережі суспільних інституцій, функціями яких є структурування взаємовідносин між економічними суб'єктами, узгодження їхніх інтересів, а також обмеження, що формують мотиваційні та поведінкові механізми [14, с. 36];

перетворення соціальних намірів на норму та формування правил економічного спілкування шляхом їх запровадження за допомогою владних інституцій (неписаних правил чи правової діяльності) на основі засобів правового, економічного і політичного регулювання [15, с. 26].

Результатом інституціоналізації є створення відповідно до заданих інституціями умов соціально-економічних інституцій (організацій), які найбільш повно відповідають вимогам, що висувають до них зовнішнє середовище [16] та внутрішні детермінанти [17, с. 156].

Інституції обмежують поведінку людей, роблять її більш передбачуваною і певною мірою менш витратною. Зміст цього поняття можна розкрити за результатами дослідження багатьох логічно взаємопов'язаних визначень.

Інституції поділяють на формальні та неформальні. У новій інституційній економічній теорії неформальні інституції розглядаються як доповнення до формальних. За Д. Норттом формальні інституції – це правила, які сформовані людьми, видані державою і схвалені парламентами закони та конституції, а неформальні – неписані правила (звичаї, традиції, суспільні умовності і кодекси поведінки) [7, с. 16]. О.О. Аузан тлумачив неформальні інституції як правила, що існують у пам'яті учасників різних соціальних груп [18, с. 42]. За Д. Норттом неписані правила глибше формальних, часто доповнюють їх і навіть ефективно впливають на економіку, якщо цей вплив виявляється протягом тривалого періоду [7, с. 19].

За результатами аналізу [7; 15; 18–20] виявлено особливості неформальних інституцій, які зводяться до такого: складність опису, відсутність документарної форми опису, стійкість (зберігаються тривалий час, навіть тоді, коли виникають принципово нові формальні правила), перехід у поколіннях, повільність та поступовість зміни, тісний зв'язок із культурними характеристиками системи та національним менталітетом, слабка дослідженість.

Як зауважив свого часу І.С. Коропецький, незважаючи на те що неформальні інститути є важливішими в суспільному житті, ніж формальні, про них говориться небагато [21]. За часів панування радянської системи сформовано неформальні інститути, які не сприяють успішному економічному життю країни в ринкових умовах. Їх зміни відбуваються дуже повільно, що пояснюється поступовим сприйняттям окремими людьми уявлення про обставини життя та повільну зміну їхнього світогляду, а також особливостями економіки в Україні [22, с. 136].

Неформальні інституції – це лише правила, яких економічні агенти свідомо або за якихось причин (наприклад, за звичкою або внаслідок високого рівня законослухняності) дотримуються. Серед неформальних інституцій є позитивні, які мають вітатися у суспільстві (чесність, порядність, довіра в ділових відносинах, прагнення виконати навіть неписані зобов'язання тощо), та негативні (до числа таких в Україні належать недовіра підприємців до органів влади, зокрема органів правопорядку, недовіра працівників підприємств до його керівництва, яка супроводжується неухважним, а часто й зневажливим ставленням керівництва до персоналу підприємств тощо).

Інколи неформальні інституції суперечать формальним, унаслідок чого виникають негативні явища в економіці, наприклад корупція та тіньова економіка. У результаті такої суперечності виникає конфлікт інституцій, розв'язання якого Д. Норт бачив у відмиранні з плином часу неефективних інституцій та розвитку ефективніших форм організації взаємодії економічних агентів [7, с. 20].

Актуальність інституціоналізації системи економічної безпеки підприємства підтверджується багатьма авторами (наприклад, [23]). За Т.Г. Васильцевим у цьому напрямі інфраструктура не лише економічної безпеки, а й підтримки підприємництва в Україні є вкрай нерозвиненою і значно поступається провідним країнам світу, оскільки вітчизняне законодавство не передбачає належних засад створення і розвитку інституційної бази економічної безпеки підприємства, залишаючи їх лише для регіонів та міст, які володіють великими фінансовими ресурсами і бажають добровільно працювати у цьому напрямі. Вкрай слабкою є наявна в Україні система інституційної підтримки підприємництва, вона перебуває під загрозою повного руйнування (йдеться не про кількість інституцій підтримки, а їхні можливості) [23, с. 42].

Будь-яке підприємство, навіть велике, не може повною мірою сформувати інституційне середовище своєї системи економічної безпеки, адже інституційне середовище, на думку О. Вільямсона, як правила гри утворюється як за рахунок базових інституцій, які виникли за межами підприємства, так і за рахунок певним чином штучних внутрішніх інституцій, які виникли або примусово уведено в межах підприємства.

Інституції, що визначають інституційне середовище системи економічної безпеки підприємства, можуть бути неякісними. Неякісність інституцій у цьому разі характеризується переважно невідповідністю інституцій реаліям забезпечення економічної безпеки, що не дає змоги повноцінно діяти механізму функціонування системи (тобто механізм працює вхолосту). Інституцій, що визначають інституційне середовище системи економічної безпеки підприємства, може не вистачати, і тоді утворюється вакуум інституційного середовища.

Якщо інституції, що визначають інституційне середовище системи економічної безпеки підприємства, неякісні або має місце вакуум інституційного середовища

системи, то в інституційному механізмі у складі механізму функціонування системи економічної безпеки підприємства, як, власне, і в інституційному механізмі будь-якого рівня виникають неефективні стійкі інституції, які Ю. Чернецький назвав «антисоціальними інституціями» [24], а В. Полтерович – «інституційними пастками» [25]. Неефективні стійкі інституції створюють бар'єри в інституційному середовищі. Прикладами неефективних стійких інституцій в інституційному механізмі національної економіки є корупція, бартер, неплатежі, ухиляння від податків, тіньова економіка тощо, а в інституційному механізмі у складі механізму функціонування системи економічної безпеки підприємства – неузгодженість дій щодо забезпечення економічної безпеки, несвочасність їхнього виконання у структурних підрозділах підприємства, упущення важливої інформації щодо стану зовнішнього середовища, опортуністична поведінка персоналу тощо.

По суті, формальні інституції інституційного механізму виступають формою об'єктивізації принципу законності, який є одним із головних під час побудови системи економічної безпеки підприємства. Намагання держави створити дієву нормативну базу для захисту вітчизняних підприємств від корупційної системи та рейдерства дотепер не дали бажаного результату ні для держави, ні для суб'єктів підприємницької діяльності, тому підприємства мають самостійно формувати власні інституції для захисту від негативного впливу корупції та рейдерства.

Належний рівень економічної безпеки підприємств досягається завдяки реалізації розробленої на підприємстві політики захисту, підкріпленої системою скоординованих безпекозабезпечувальних заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без такої політики неможливо подолати негативні явища в економічній діяльності підприємства, змусити працювати механізм управління системи економічної безпеки підприємства, створити ефективний механізм захисту його економічної діяльності. Керівництво підприємства є головним суб'єктом економічної безпеки. Воно як гарант захисту економічних інтересів власників, акціонерів, працівників підприємства має формулювати інтереси підприємства, визначати пріоритети у його діяльності, вивчати співвідношення пріоритетів, визначати механізми реалізації інтересів підприємства. Власне, економічна безпека підприємства великою мірою досягається за рахунок дії механізму захисту економічної діяльності підприємства, дію якого скеровано на реалізацію та захист економічних інтересів підприємства, серед яких слід відзначити забезпечення стабільності діяльності, розвиток підприємства.

Іншим не менш важливим аспектом інституційного механізму системи економічної безпеки підприємства є врахування неформальних інституцій, які певною мірою відображають стан та тенденції зміни внутрішнього середовища підприємства і можуть суттєво вплинути на економічну безпеку підприємства. Як зауважив О.А. Гриценко, аналіз неформальних інститутів необхідний для розуміння тих спонукальних мотивів, які створюють простір та ставлять перепони для поведінки певного кола суб'єктів [26].

По суті, неформальні інституції в інституційному механізмі у складі механізму функціонування системи економічної безпеки підприємства становлять інтерес із таких позицій: взаємодія та співвідношення неформальних інституцій із формальними; вплив неформальних інституцій на функціонування та дієвість системи економічної безпеки підприємства.

У заданому контексті необхідні виявлення неформальних інституцій на підприємстві та визначення міри їх вияву, а також виявлення впливу неформальних інституцій на формальні (неформальні інституції посилюють, ослаблюють або перевертають дію формальних).

За результатами виявлення неформальних інституцій в інституційному механізмі мають аналізуватися форми їхнього вияву, міра їхньої закріпленості в поведінці працівників підприємства, ставлення різних за впливовістю формальних і неформальних груп працівників до неформальних інституцій (негласно схвалюють та дотримуються їх або перешкоджають їхньому використанню). Для виявлення неформальних інституцій в інституційному механізмі можуть використовуватися методи спостереження або опитування працівників підприємства. Спостереження як метод виявлення неформальних інституцій можуть здійснювати керівники певного рівня ієрархії організаційної структури підприємства або фахівці структурного підрозділу з економічної безпеки. Метою періодичного опитування працівників підприємства є дослідження основних характеристик поведінки персоналу підприємства для виявлення настроїв працівників, їхнього ставлення до економічної безпеки та дотримання формальних інституцій у межах наданої компетенції, міри задоволеності працівників умовами праці тощо. Про окремі неформальні інституції керівники підприємства не знають, тоді як такі інституції спроможні суттєво нашкодити діяльності підприємства, іноді навіть суттєво вплинути на його економічну безпеку.

Неформальні інституції вирішальною мірою породжені станом підприємницького середовища в країні, про який в Україні не існує чіткого уявлення. Як показано у [23], у наявній в Україні системі збору та аналізу інформації у сфері розвитку підприємництва не передбачено моніторинг показників, які якісно характеризують досліджувану сферу, не враховуються суб'єктивні оцінки підприємців, представників органів державного управління та суспільних груп, їхня думка про базові параметри економіко-правового середовища підприємницької діяльності. Результати таких досліджень мають оприлюднюватися, наприклад друкуватися у виданнях статистичного характеру.

Висновки. Інституціоналізація є основним напрямом формування і функціонування системи економічної безпеки на всіх рівнях – від держави до підприємства. Формування інституційного середовища безпекозабезпечувальної діяльності є основною стратегією досягнення стабільності діяльності будь-якого підприємства. При цьому інституційна система підприємства, обслуговуючи весь комплекс економічних відносин, виступає формою реалізації системи економічних інтересів підприємства. Ефективна інституційна система, реалізуючи економічні інтереси, організовує та гармонізує їх для забезпечення інтересів власників підприємств вищого порядку, завдяки чому досягаються ефективність розвитку підприємства та його повний та всебічний (достатній) захист. Інституційний механізм уособлює та відображає роль інституційного середовища у захисті об'єктів безпеки системи. Такий механізм визнано складною системою інституційних заходів, інструментів, важелів, спрямованих на захист об'єктів безпеки системи від внутрішніх та зовнішніх загроз. У визначенні концептуальних засад інституційного механізму у складі механізму функціонування системи економічної безпеки підприємства використано положення інституціонально-еволюційної теорії.

Список використаних джерел:

1. Матвійчук О.І. Інституціоналізація управління економічною безпекою держави. Вісник Академії митної служби України. 2012. № 2. С. 131–141.
2. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1984. 366 с.
3. Гайдай Т.В. Институция как инструмент институционального экономического анализа. Экономическая теория. 2006. № 2. С. 53–64.
4. Нестеренко А. Современное состояние и основные проблемы институционально-эволюционной теории. Вопросы экономики. 1997. № 3. С. 42–57.
5. Commons R.J. Institutional Economics. American Economic Review. 1931. Vol. 21. P. 648–657.
6. Hamilton W. Institution. Encyclopedia of the social Sciences. N.Y., 1932. Vol. VIII. P. 84–87.
7. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. К.: Основи, 2000. 198 с.
8. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. М.: Дело, 2003. 464 с.
9. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки и отношенческая контрактация. СПб.: Лениздат, 1996. 702 с.
10. Турен А. Повернення дієвця. К.: Альтерпрес, 2003. 320 с.
11. Бортнікова О.Г. Інституціональний підхід до вивчення систем безпеки в теорії державного управління. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2012. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2012_6_4.
12. Ткачова О.К. Теоретичні основи інституційних механізмів державного управління митною справою. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2013. № 6. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=587>.
13. Грищенко А.А. Институциональная архитектура: предмет, основные законы, методология. Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия экономическая. 2006. Вып. 103-1. С. 31–37.
14. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектору: інституціональні засади. Чернівці: Рута, 2006. 344 с.
15. Ткач А.А. Институціональні основи ринкової інфраструктури: монографія. К.: Об'єдн. ін-т економіки НАН України, 2005. 295 с.
16. Кузьминов Я.И., Радаев В.В., Яковлев А.А., Ясин Е.Г. Институты: от заимствования к выращиванию. Опыт российских реформ и возможности культивирования институциональных изменений. Вопросы экономики. 2005. № 5. С. 5–27.
17. Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем. М.: Наука, 2004. 240 с.
18. Аузан А.А. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория: учебник; 2-е изд. М.: Инфра-М, 2011. 447 с.
19. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс. Экономическая социология. 2002. Т. 3, № 2. С. 62–73.
20. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория; 3-е изд., перераб. и доп. М.: Эконом. фак-т МГУ, ТЕИС, 2002. 591 с.
21. Коропецкий И.С. Сектор трансакций в современной Украине. Экономика Украины. 1997. № 7. С. 43–51.
22. Козаченко Г.В. Управління затратами підприємства: монографія. К.: Лібра, 2007. 320 с.
23. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: монографія. Львів: Арал, 2008. 384 с.
24. Чернецький Ю. Концептуальні напрацювання «нової економічної соціології». Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. № 1. С. 51–62.
25. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы. URL: http://members.tripod.com/VM_Polterovich/ep99001.pdf.
26. Грищенко О.А. Неформальні інститути впливу на владу в контексті економічного аналізу. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2014. № 2(17). С. 17–26.

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ**

Аннотация. Статья посвящена развитию концептуальных основ институционального обеспечения экономической безопасности предприятий. Сформированы подходы к институциональному обеспечению экономической безопасности предприятий. Определены приоритетные задачи институционального обеспечения экономической безопасности предприятий на современном этапе. По результатам анализа выявлены особенности формальных и неформальных институций. Подтверждена актуальность институционализации системы экономической безопасности предприятия.

Ключевые слова: институция, экономическая безопасность, социально-экономическая система, институционализация, деятельность по обеспечению безопасности.

**ECONOMIC SECURITY IN THE CONTEXT
OF INSTITUTIONAL PARADIGM DEVELOPMENT**

Summary. The article is devoted to the deepening of the conceptual foundations of the institutional support of economic security of enterprises. The approaches to the institutional provision of economic security has been formed. The priority tasks of institutional provision of economic security of enterprises at the present stage have been determined. By the results of the analysis, the peculiarities of formal and informal institutions have been revealed. The urgency of institutionalization of the system of economic security of the enterprise has been proved.

Key words: institution, economic security, social and economic system, institutionalization, security-supporting activity.